

JADWIGA CLEA MORENO-SZYPOWSKA

Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk

**Żydowska metoda hermeneutyczna na podstawie egzegezy
Pieśni nad Pieśniami Abrahama Ibn Ezra i brata Luisa de León
Jewish hermeneutic method based on exegesis of *Songs
of Songs* by Abraham Ibn Ezra and Luis de León**

*Mystyk, który nadaje swoim świętym tekstom, doktrynom i rytuałom własnej religii nowe symboliczne znaczenie – a tak właśnie czynili prawie wszyscy mistycy i to decydowało w znacznym stopniu o ich oddziaływaniu w dziejach religii – odkrywa nowy wymiar, nową głębię we własnej tradycji*¹.

By zmierzyć się z interpretacją tego, co uważane za natchnione i napisane Bożą ręką, żydowscy uczeni, a za ich przykładem chrześcijańscy teologowie, opracowali swoiste metody hermeneutyczne. Początki egzegezy żydowskiej sięgają czasów powrotu Izraelitów z niewoli babilońskiej. Zgodnie z tradycją uczony Ezdrasz, żyjący około 450 r. p.n.e., uważany jest za pierwszego pisarza, który podczas czytania ludowi wybranemu *Prawa*, czyli *Tory*, objaśniał jej sens². Jednakże najważniejsze zmiany zaszły w judaizmie w czasach po zburzeniu przez Rzymian drugiej świątyni, kiedy Żydzi stracili cztery główne filary, na których opierała się ich tożsamość narodowa: Jerozolimę, świątynię, Sanhedryn i kapłaństwo. By przetrwać, musieli opracować nowy system identyfikacji, trwalszy od wcześniejszego, który nie mógłby zostać zniszczony. Odtąd świat żydowski krążyć będzie wokół *Tory*, zaś judaizm polegać będzie na posłuszeństwie jej nakazom. W miejsce świątyni będzie *Biblia*; w miejsce

¹ G. Scholem, *Autorytet religii a mistyka*, w: tegoż, *Kabala i jej symbolika*, tłum. R. Wojnakowski, Warszawa 2014, s. 37.

² J.D. Albeza Ascencio, *Las reglas de exégesis rabínicas y su uso en el midrás «Cantar de los Cantares Rabbá»*, Navarra 2014, s. 29.

Sanhedrynu – Prawo Mojżeszowe oraz halacha; w miejsce kapłaństwa – uczeni w *Piśmie*³, czyli rabinzi z ich interpretacjami halachicznymi i hagadycznymi. Wtedy właśnie zaczyna się era judaizmu rabinicznego, trwająca do dnia dzisiejszego, w której wierni wypełniają wiele wskazań natury etycznej czy kultowej, a czynności życia są unormowane przez zarządzenia zaczerpnięte z *Pism*. Dzięki temu każda chwila może być święta, zaś najświętsza z najświętszych jest chwila poświęcona studiowaniu *Tory*. Powstają synagogi, będące pod nadzorem rabinów⁴, pełniących funkcje przewodników duchowych i stojących na straży tradycji.

Pierwsze komentarze świętych tekstów wyrażane były w formie ustnej i przez długi czas nie chciano ich spisywać, uważając, że *Pismo* samo w sobie jest doskonałe i nie potrzebuje żadnych dodatków⁵. Z czasem odstąpiono od tego przekonania i w ten sposób powstał midrasz, pisemne objaśnienia ksiąg biblijnych, w których poszukiwano głębszego sensu. Ogólnie midrasz to egzegeza, odnajdująca objawione znaczenie ksiąg biblijnych, oraz hermeneutyka, posługująca się określonymi technikami interpretacyjnymi, pozwalającymi badać święte pisma. Oddzielić należy midrasz halachiczny od midrasza hagadycznego. Znamiennym rysem je odróżniającym jest to, że w pierwszym podchodzi się do ksiąg biblijnych, mając już odpowiedź na nurtujące pytanie dotyczące norm prawnych⁶. Rabin zaś uprawiający midrasz hagadyczny, wręcz przeciwnie, stara się znaleźć ukryty w księgach biblijnych przekaz, który raz znaleziony może ulec zmianie po kolejnym ich przeczytaniu bądź interpretacji innego rabinia. Sens *Biblii* jest wieloraki, dzięki czemu pozostaje ona otwarta na przyszłe komentarze. Jeśli celem literatury halachicznej jest regulowanie postępowania ludu wybranego, to zadaniem literatury hagadycznej jest szukanie nowego, aktualnego sensu ksiąg biblijnych z zamiarem pedagogicznym⁷, w szerszym znaczeniu tego terminu. Konkretna egzegeza może zawierać zarówno przekaz halachiczny, jak i hagadyczny, gdyż nie wykluczają się one wzajemnie. Warto wspomnieć jeszcze o przesłankach, na których opiera się wszelka biblijna hermeneutyka, zarówno żydowska, jak i chrześcijańska. Kanonizacja *Pisma* dokonała się ostatecznie w Akademii w Jamnie⁸ w I w. n.e., gdzie ustalono, które teksty wchodziły w skład *Tanachu*, gdyż są boskiego pochodzenia. Najważniejsze kryterium

³ S. Jankowski, *Judaizm poświęcony wobec chrześcijaństwa*, „Collectanea Theologica” 72 (2002) 2, s. 67, http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Collectanea_Theologica/Collectanea_Theologica-r2002-t72-n2/Collectanea_Theologica-r2002-t72-n2-s63-83/Collectanea_Theologica-r2002-t72-n2-s63-83.pdf [dostęp: 25.08.2019].

⁴ Tamże.

⁵ J.D. Albeza Asencio, *Las reglas...*, s. 30.

⁶ Tamże, s. 33.

⁷ Tamże, s. 35.

⁸ S. Jankowski, *Judaizm...*, s. 66-69.

przy wyborze pism opierało się na przekonaniu, że Bóg, wraz z objawieniem i wręczeniem na górze Synaj *Praw* Mojżeszowi w formie *Tory pisemnej i ustnej*, ogłosił człowiekowi swoją wolę, całą i niezmienną⁹. Boskie pochodzenie tekstów oznacza, że są one doskonałe oraz zawsze aktualne, otwarte na wszelkie nowe interpretacje pod warunkiem zachowania wierności względem *Pism*. Stąd możliwość interpretacji historycznotwórczej oraz filologicznotwórczej¹⁰, w rozumieniu uwspółcześniania przekazu biblijnego i dostosowania go do czasów obecnych, znika więc błąd anachronizmu. Najlepszy przykład zastosowania tej zasady znajdujemy u hiszpańskiego teologa, augustianina, tłumacza oraz poety z Belmonte – Luisa de León (1527-1591). Fragment *Pieśni nad Pieśniami* (*Pnp* 8, 8), który w jego przekładzie brzmi następująco: „(Małżonka.) [Mamy] siostrzyczkę małą, która nie ma piersi; co zrobimy z naszą siostrą, kiedy zaczną o niej mówić?”¹¹, objaśnia on w profetycznym komentarzu z 1589 roku jako aluzję do ludów dopiero co odkrytych przez Kolumba. Młoda siostrzyczka, niemająca jeszcze piersi, słaba i potrzebująca oparcia, to ludy mieszkające na ziemiach za Atlantykiem, które dopiero zaczęto ewangelizować¹². W tym samym ustępie niektórzy żydowscy doktorzy, w tym także egzegeta, uczony, naukowiec oraz poeta z Tudeli – Abraham Ibn Ezra (1089-1161)¹³, widzą w młodszej siostrzyczce lud pochodzący z odległych terenów, o których mowa jest u Izajasza (*Iz* 19) i Sofoniasza (*So* 3).

Miszna twierdzi, że należy wciąż powracać do *Biblii*, gdyż w niej wszystko się znajduje¹⁴. Interpretacja porusza się wewnątrz tekstu, dlatego to, co napisane po *Torze*, traktowane jest jako komentarz do niej. *Pismo* tworzy idealną jedność, której objawiony charakter każe podchodzić doń z wiarą, poprzez przyjęcie prawdy jego boskiego pochodzenia, oraz z rozumem, uznając, że

⁹ M. Pérez Fernández, *Aportación de la hermeneútica judaica a la exégesis bíblica*, s. 284, file:///C:/Users/Asus/AppData/Local/Temp/MIGUEL%20PEREZ%20FERNANDEZ [dostęp: 25.08.2019].

¹⁰ Tamże, s. 295.

¹¹ Tłumaczenie brata Luisa de León bezpośrednio z języka hebrajskiego na język hiszpański z 1561 r. Przekład na język polski – własny. Wszelkie cytaty pochodzące z tegoż tłumaczenia będą podawać we własnym przekładzie na język polski. L. de León, *Exposición del «Cantar de los Cantares»*, w: tegoż, *Obras completas castellanas*, t. 1, Madrid 1991, s. 193.

¹² L. de León, «Cantar de los Cantares» *Interpretaciones: literal, espiritual, profética*, texto bilingüe, traducción, introducción, notas: J.M. Becerra Hiraldo, Salamanca 1992, s. 432-433.

¹³ Dla Ibn Ezry owa „młodsza siostrzyczka” to m.in. plemiona zza rzeki Etiopia (najprawdopodobniej chodzi o Nil). Zob. A. Ibn Ezra, *Commentary on the Canticles*, s. 28, tłum., wstęp i przypisy H.J. Mathews, London 1874, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.l0068781483&view=2up&seq=1> [dostęp: 26.08.2019]; A. Ibn Ezra, *El Segundo Comentario de Abraham Ibn Ezra al. libro del Cantar de los Cantares. Edición crítica, traducción, notas y estudio introductorio – tesis doctoral*, tłum., wstęp i przypisy F. Sáncheza-Rubio García, Madrid 2015, s. 105, <https://eprints.ucm.es/40123/1/T38020.pdf> [dostęp: 12.08.2019].

¹⁴ J.D. Albeza Asencio, *Las reglas...*, s. 38.

jego język, przekaz, układ i wszystko, co w nim się mieści, jest podane przez Boga dla ludzkiego zbadania. Tak twierdzi jeden z najważniejszych żydowskich uczonych Rabi Akiba, uważany za ojca judaizmu rabinicznego. To właśnie dzięki niemu *Pnp* weszła do kanonu. Akiba twierdził, że skoro *Tora* jest Bożym słowem, to każdy, nawet najmniejszy jej szczegół, ma Boże znaczenie, gdyż Bóg niczego nie czyni nadaremnie¹⁵. Dlatego właśnie literatura rabiniczna dla dowiedzenia słuszności swoich rozważań wykorzystuje cytaty pochodzące z *Pisma*. Z uwagi na to, że Boży przekaz nie podlega czasowi biegnącemu od przeszłości ku przyszłości, komentarze rabiniczne nie muszą przestrzegać chronologii. Święty charakter *Pism* jest atemporalny, a więc jako uzasadnienie pewnego wcześniejszego zdarzenia może posłużyć zdarzenie późniejsze. Ponadto wszystko, co Boże, wykracza poza ludzkie doświadczenie i rozsądek, a więc sprzeczności nie podważają prawdy twierdzeń. Mogą one zachodzić zarówno pomiędzy różnymi midraszami, jak i w jednej egzegezie, w licznych bowiem komentarzach do określonego ustępu *Pisma* dozwala się podawać rozbieżne objaśnienia, a każde z nich będzie tak samo prawdziwe, jeśli tylko znajdzie uzasadnienie w *Biblii*. Ponadto każdy tekst biblijny ma co najmniej dwa znaczenia: dosłowne i duchowe¹⁶. I choć hermeneutyka biblijna, głównie chrześcijańska, wielokrotnie chciała ukryć lub zanegować dosłowne odczytanie *Pisma*, to jednak było ono zawsze obecne i jest cechą znaną żydowskiej egzegezy¹⁷, która stoi na stanowisku, że język hebrajski, w którym napisana jest większość *Tanachu*, jest językiem świętym. Jednym z najbardziej zaciekłych obrońców tej metody jest Ibn Ezra. Kilka wieków później, w czasach, gdy nie sympatyzowano z judaizmem, praktykowanie takiej egzegezy mogło być uważane za przejaw wykroczenia przeciw dogmatom głoszonym przez Kościół Rzymskokatolicki i sprzyjania *veritas hebraica*, czego najlepszym dowodem będą oskarżenia wysunięte przeciw bratu Luisowi de León, zwolennikowi dosłownej interpretacji *Pisma Świętego*¹⁸.

Większość żydowskich egzegez opiera się na tych samych filarach hermeneutycznych: *Tora* objaśnia się poprzez *Torę*; w *Torze* nie istnieje ani wcześniej, ani też później; *Biblia* ma 70 oblicz¹⁹. Rabinistyczna tradycja żydowska

¹⁵ M. Pérez Fernández, *Aportación...*, s. 292.

¹⁶ M.Á. Tábet, *Introducción general a la Biblia*, Madrid 2015, s. 310.

¹⁷ Tamże, s. 461.

¹⁸ J. Caminero, *Fray Luis de León comentarista, o la razón filológica*, w: *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, Barcelona 1989, s. 375, <http://www.cervantesvirtual.com/obra/fray-luis-de-leon-comentarista-o-la-razon-filologica/> [dostęp: 24.08.2019].

¹⁹ M. Pérez Fernández, *Aportación...*, s. 287.

odróżnia cztery możliwe objaśnienia ksiąg biblijnych, w skrócie zwane *PaR-DeS*: (1) *Peszat* (hebr. ‘proste’) – dosłowny oraz najstarszy; (2) *Remez* (hebr. ‘aluzja’) – symboliczny, który szuka wskazówek w samym tekście; (3) *Derasz* (hebr. ‘komentarz’) – homiletyczny, poszukujący nowych znaczeń; (4) *Sod* (hebr. ‘tajemnica’) – ezoteryczny i najnowszy ze wszystkich, oparty na teoriach mistycznych²⁰, szukających ukrytego sensu w każdym elemencie tekstu biblijnego. By dojść do jednego z powyższych znaczeń, Hillel Starszy – skądinąd na jego tradycji skoncentrowała się Akademia w Jamnie – opracował siedem podstawowych reguł (hebr. *middot*) interpretacji tekstu biblijnego, które zostały później uzupełnione m.in. przez Iszmaela ben Elisza i Eliezera ben Hyrkanosa. Iszmael z siedmiu wskazań Hillela wysnuł 13, zaś Eliezer aż 32. My jednak skupimy się na siedmiu podstawowych regułach Hillela, które stanowią rdzeń rabinicznej metody hermeneutycznej.

Przedstawimy je²¹ wraz z przykładami ich zastosowania w komentarzach do *Pnp* Ibn Ezry oraz Luisa de León:

1. „Lżejsze i cięższe”, gdzie pierwsze oznacza mniej ważne, a drugie ważniejsze. Jeśli jakieś prawo stosuje się do czegoś, co jest mało ważne, to tym bardziej dotyczyć będzie spraw ważniejszych i na odwrót. Jest to najstarsza reguła i najczęściej stosowana przez rabinów²².

Pnp (1,4): „Pociągnij mnie za sobą; o, spieszmy się! – wprowadził mnie już król do komnat swoich”²³.

Według Ibn Ezry „komnaty królewskie” oznaczają budowę ołtarzy dla Boga, czyli coś, co jest mniej ważne, przenosi nas do czegoś ważniejszego²⁴.

Pnp (1,3): „Wprowadził mnie król do swoich pokoi”²⁵.

Dla Luisa de León „komnaty królewskie” oznaczają po kolei: *Prawo*, *Ewangelię* i *życie wieczne*²⁶.

2. „Porównanie tych samych”, czyli „analogia”. Pozwala zastosować do jednej rzeczy to, co stosuje się do innej, pod warunkiem odnalezienia podobieństwa między dwoma elementami.

Pnp (1,17): „Stropy naszych domów z cedrów [...]”²⁷.

²⁰ J.D. Albeza Asencio, *Las reglas...*, s. 48.

²¹ Tamże, s. 62-71.

²² A. Grześkowiak, *System hermeneutyczny rabiego Hillela*, s. 13, https://www.academia.edu/30812565/A.Grze%C5%9Bkowiak_System_hermeneutyczny_rabiego_Hillela [dostęp: 25.08.2019].

²³ *Pieśń Salomona*, w: *Księgi Pięciu Megilot*, tłum. I. Cylkow, Kraków 2017, s. 25.

²⁴ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 82.

²⁵ L. de León, *Exposición...*, s. 77.

²⁶ L. de León, «*Cantar...*», s. 111.

²⁷ *Pieśń Salomona*, s. 29.

Ibn Ezra objaśnia przez analogię, że „stropy naszych domów” to słowa „naszych nauczycieli”²⁸, gdyż tak jak dach chroni ciało człowieka, podobnie słowa naszych nauczycieli chronią duszę.

Pnp (1,16): „Belki naszego domu są z cedru, a dach z cyprysu”²⁹.

Luis de León ze swej strony odwołuje się do pierwszego listu św. Pawła do Tymoteusza, widząc analogię między „domami” a: (1 *Tm* 3,15) „w domu Bożym, który jest Kościół Boga żywego, filar i utwierdzenie prawdy”³⁰.

3. Zbudowanie wzorca na podstawie jednego wersetu biblijnego. Pozwala zastosować do cytatów z *Pism* właściwość, która znajduje się tylko w jednym z nich, stając się wzorcem w stosunku do innych. Ponownie Hillel odnosi się do wniosku z analogii³¹.

Pnp (2, 8-9): „8. Głos lubego mego! Oto nadchodzi, sady przez góry, przeskakuje przez pagórki. 9. Luby mój podobny do sarny lub do jelenia młodego”³².

Pnp (8,14): „Uchodź, luby mój, a bądź podobny do jelenia, albo do sarny młodej [...]”³³.

Zgodnie z tradycją rabiniczną dla Abrahama Ibn Ezra jelen to wzorec szybkości³⁴.

Pnp (2,8-9): „8. (Małżonka.) Głos mego Ukochanego (słysząc). Oto, idzie przekraczając góry, skacząc po wzgórzach. 9. Podobny jest mój Ukochany do kozicy, lub do jelenka”.

Pnp (8,14): „(Małżonka.) Uciekaj, Ukochany mój, i upodobnij się do kozicy i do jelenków na pachnących górach”³⁵.

Dla Luisa de León tak samo jelen staje się synonimem szybkości³⁶.

4. Wzorec z dwóch tekstów. Ta sama reguła co poprzednia, lecz potrzeba dwóch ustępów biblijnych.

Pnp (3,2-3): „2. I tak wstanę i okrążę miasto, po rynkach i po ulicach chcę szukać tego, którego umiłowała dusza moja – szukałam go, alem go nie znalazła. 3. Napotkali mnie stróże, krążący po mieście [...]”³⁷.

Ibn Ezra, tłumacząc wyrażenie „po rynkach i po ulicach”, odwołuje się do *ks. Mojżesza II/Ks. Exodus* (32,27), gdzie czytamy: „I rzekł do nich: «Tak rzecze Wiekuisty, Bóg Izraela, [...], przechodźcie tam i na powrót, od

²⁸ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 30.

²⁹ L. de León, *Exposición...*, s. 77.

³⁰ *Biblia*, tłum. J. Wujka, Warszawa 2000, s. 2321.

³¹ A. Grzeškowiak, *System...*, s. 20.

³² *Pieśń Salomona*, s. 81.

³³ Tamże, s. 51.

³⁴ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 66, 78.

³⁵ L. de León, *Exposición...*, s. 193.

³⁶ L. de León, «*Cantar...*», s. 164, 439.

³⁷ *Pieśń Salomona*, s. 33.

bramy do bramy, po obozie, a zabijajcie”³⁸. I w następnym wersie dotyczącym *Pnp* (3,3) wyjaśnia, że stróże to Mojżesz i Aaron³⁹.

Pnp (3,2-3): „2. Muszę teraz wstać, okrążę miasto, przedmieścia i place, poszukam tego, kogo kocha ma dusza; szukałam go i nie znalazłam. 3. Spotkały mnie strażę, które pilnują miasta”⁴⁰.

Luis de León w swoim komentarzu porównuje strażę z Mojżeszem i Aaronem⁴¹.

5. „Ogólne i szczegółowe, szczegółowe i ogólne”, czyli właściwości ogólne mogą być zastosowane do właściwości szczegółowych i odwrotnie. Ponadto to, co ogólne, jest ograniczone przez to, co szczegółowe, a to, co szczegółowe, jest rozszerzane przez to, co ogólne. Tak też pierwsze znaczenie (ogólne bądź szczegółowe) nie redukuje ani nie niweczy drugiego znaczenia, wręcz przeciwnie, dookreśla je bądź uzupełnia⁴².

Pnp (1,5): „Śniada ja, ale wdzięczna, [...]”⁴³.

Ibn Ezra wywodzi z cechy koloru skóry Oblubienicy ogólną cechę odnoszącą się do narodu żydowskiego i pisze: „Jeżeli jestem *czarna* z powodu mych złych uczynków, jestem [także] *piękna* bo zachowuję przymierze i Jedność z Bogiem”⁴⁴. To samo tyczy się „piękna” i „posłuszeństwa Bogu”.

Pnp (1,4): „Ciemna [jestem], lecz miła, [...]”⁴⁵.

Luis de León również rozumie ciemny kolor skóry Małżonki jako wynik nieposłuszeństwa względem Boga, jednakże przyznaje jej, czyli Kościołowi, piękno wewnętrzne⁴⁶.

Uzupełnieniem do powyższego komentarza jest następujący fragment, który tyczy się *Pieśni* drugiej, w którym Luis de León stosuje dwie reguły Hillela (piątą i szóstą):

Pnp (2,1): „(Małżonka.) Ja róża z pola [...]”⁴⁷.

Luis de León, objaśniając słowo „róża”, powołuje się na etymologię hebrajskiego słowa *habatzeleth*, które oznacza „różę czarną o pięknym zapachu”, i tym uzasadnia fragment *Pieśni* [1,4] gdzie mowa o ciemnej cerze Małżonki⁴⁸.

³⁸ Ks. *Exodus*, w: *Biblia*, tłum. I. Cylkow, s. 161, http://www.bibliepolskie.pl/_pliki/cylkow/cpl/iki/2110474419581015012338337938280405407997.php [dostęp: 28.08.2019].

³⁹ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 89.

⁴⁰ L. de León, *Exposición...*, s. 114.

⁴¹ Tegoż, «*Cantar...*», s. 203.

⁴² M. Pérez Fernández, *Aportación...*, s. 289.

⁴³ *Pieśń Salomona*, s. 25.

⁴⁴ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 82.

⁴⁵ L. de León, *Exposición...*, s. 77.

⁴⁶ Tegoż, «*Cantar...*», s. 112.

⁴⁷ Tamże, s. 112.

⁴⁸ L. de León, *Exposición...*, s. 98-99.

6. „Jak analogicznie w innym miejscu” – fragmenty niejasne tłumaczy się za pomocą innych o podobnej treści, które zostały już wcześniej wyjaśnione.

Pnp (6,2): „Luby mój zaszedł do ogrodu swego, między grządki balsamu, aby paść w ogrodach, a zrywał lilje”⁴⁹.

Pnp (4,16): „Niechaj wniwdzie oblubieniec mój do grójca swego i niechaj pożywa rozkoszne owoce swoje”⁵⁰.

Ibn Ezra, tłumacząc ustęp z *Pnp* (6,2)⁵¹, robi aluzję do wcześniejszego komentarza *Pnp* (4,16)⁵², gdzie oba ustępy łączy ze słowami z *Księgi Ozeasza* (5,15): „Pójdę i wrócę na miejsce Moje [...]”⁵³, wyjaśniając, że gdy lud Izraela zmieni swoje postępowanie, *Szechina* (Boska Obecność) zamieszka wśród niego⁵⁴.

Niestety Luis de León nie porównuje powyższych fragmentów biblijnych. Jednakże odwołuje się do wcześniejszego objaśnienia w innym ustępie:

Pnp (4,1): „Twoje gołębie oczy wśród twoich włosów”⁵⁵.

Pnp (1,14): „Twoje oczy jak gołębiczy”⁵⁶.

Luis de León wskazuje czytelnikowi, że już wcześniej podał znaczenie „gołębiczych oczu”⁵⁷, a mianowicie objaśniając fragment *Pnp* (1,14). Pisze w nim o szczególnym pięknie oczu gołębi sprowadzanych z miasta Tripolis, które pełne są żywego płomienia⁵⁸.

7. Objaśnienie poprzez własny kontekst⁵⁹. Jest ono obecnie często stosowane w naukowej egzegezie⁶⁰, która sięga po znaleziska archeologiczne, wiedzę historyczną, czyli materiały pozabiblijne.

Pnp (1,15): „Oczy twoje niby oczy gołębiczy”⁶¹.

Ibn Ezra, odnosząc się do przyrody, twierdzi, że porównanie wynika ze zwyczaju tych ptaków łączenia się w pary na całe życie⁶².

Luis de León podaje ten sam argument, lecz komentując inny ustęp:

Pnp (2,14): „Gołąbko moja [...]”⁶³.

⁴⁹ *Pieśń Salomona*, s. 43.

⁵⁰ Tamże, s. 39.

⁵¹ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 72.

⁵² Tamże, s. 70.

⁵³ *Ks. Ozeasza*, w: *Biblia*, tłum. I. Cylkow, s. 19, http://www.bibliepolskie.pl/_pliki/cylkow/cpl/iki/9972878086831941946052944828481456152298.php [dostęp: 28.08.2019].

⁵⁴ A. Ibn Ezra, *Commentary...*, s. 22-23.

⁵⁵ L. de León, *Exposición...*, s. 124.

⁵⁶ Tamże, s. 77.

⁵⁷ Tamże, s. 126-127.

⁵⁸ Tamże, s. 95.

⁵⁹ M. Pérez Fernández, *Aportación...*, s. 289.

⁶⁰ A. Grześkowiak, *System...*, s. 31.

⁶¹ *Pieśń Salomona*, s. 29.

⁶² A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 30.

⁶³ L. de León, *Exposición...*, s. 98.

Odnosząc się do przyrodniczego kontekstu, pisze: „[...] gołębie, raz złączywszy się, samiec z samicą, żeby żyć razem, nigdy się nie rozłączają, aż jeden z nich nie umrze”⁶⁴.

Jeśli chodzi o reguły opracowane przez Iszmaela, który proponuje racjonalną interpretację, warto wspomnieć o tej, która mówi, że jeśli dwa fragmenty biblijne sobie przeczą, to sprzeczność zostanie usunięta przez trzeci ustęp⁶⁵. Stawiał on też duży nacisk na wagę tradycji powstałej na bazie *Pism*, której celem jest objaśnienie *Biblii* poprzez życie⁶⁶. Uważał on także, że *Biblia* mówi ludzkim językiem, to znaczy językiem zrozumiałym dla każdego⁶⁷. Myśl tę poparł również Ibn Ezra, który widział cel pedagogiczny *Pism* i uważał, że są one napisane językiem zrozumiałym dla zwykłego człowieka, a ich perspektywa jest ludzka⁶⁸, co nie przeczy, że jest jednocześnie Boża⁶⁹. Luis de León twierdzi podobnie, ponieważ uważa, że Bóg przemawiał do człowieka tak, by on mógł sam z siebie zrozumieć Boży przekaz, stąd walka augustianina o to, by lud, nieznający łaciny, mógł w języku rodzimym czytać *Pisma* i je interpretować, choć niekiedy widział niebezpieczeństwo błędnego odczytania.

Szkoła Eliezera znacznie różni się od racjonalnej interpretacji Iszmaela, uważa on, że język *Pisma* jest Boski i pełen tajemnic, nie zaś jasny i ludzki. Wśród 32 stworzonych przezeń reguł, służących głównie do objaśnień w duchu hagadycznym, warto wyróżnić następujące: parabolę, odpowiedniość, fonetyczne podobieństwo między słowami, wartość numeryczną słów, technikę odczytu liter pewnego słowa jako skrótów innych słów, metodę zamieniania jednych liter innymi literami w danym wyrazie, możliwość zastępowania wcześniejszego ustępu biblijnego późniejszym i odwrotnie⁷⁰. Co się tyczy niektórych reguł Eliezera, to Ibn Ezra stosował je albo krytykował. Odrzucał np. zamianę liter: *Pnp* (1,10): „Cudne są licom twoim sznury klejnotów, szyi twojej kolie”⁷¹. Według Ibn Ezry fragmentu tego nie można, jak to czynią niektórzy, łączyć z *Księgą Ezechiela* (27,24): „[...] silnie skrzyżowanymi

⁶⁴ Tamże, s. 109.

⁶⁵ Tamże, s. 286.

⁶⁶ Tamże, s. 287.

⁶⁷ Tamże, s. 291.

⁶⁸ D. Biale, *Exegesis and Philosophy in the Writings of Abraham Ibn Ezra*, „Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies” vol. 5, 1974, s. 46, https://www.academia.edu/35615230/David_Biale_Philosophy_and_Exegesis_in_the_Writings_of_Abraham_Ibn_Ezra_Comitatus_A_Journal_of_Medieval_and_Renaissance_Studies_vol_5_Fall_1974_43-62 [dostęp: 26.08.2019].

⁶⁹ Tamże, s. 51.

⁷⁰ M. Pérez Fernández, *Aportación...*, s. 293.

⁷¹ *Pieśń Salomona*, s. 27.

powrozami na targowisku twojem⁷², gdyż aby tego dokonać, trzeba by zamienić jedną literę na inną, co nie jest dopuszczalne w tym przypadku⁷³.

Większość reguł Eliezera polega na grze ze słowami i niektóre z nich stosowali Ibn Ezra oraz Luis de León. I tak Ibn Ezra, objaśniając następujący ustęp *Pnp* (2,12): „Pączki się ukazują na ziemi, pora śpiewu nastąpiła, a głos synogarlicy się rozlega w kraju naszym⁷⁴”, bawi się słowami i odczytuje „porę śpiewu” oraz „głos synogarlicy” jako oznakę, że nastąpił już czas dla Izraela, gdyż wyraz „synogarlica” w języku hebrajskim oznacza również „twoja kolej⁷⁵”. Podobnie czyni Luis de León w komentarzu z 1561 roku w odniesieniu do innego fragmentu: (*Pnp* 5,6) „Wstałam, by otworzyć mojemu Ukochanemu, i z moich dłoni pociekła mirra, i po moich palcach spływa mirra na zawiasy zamku⁷⁶”. Wyjaśnia on, że określenie „spływa mirra” należy rozumieć jako „najświeńszcza mirra”, ponieważ hebrajskie słowo określające tę aromatyczną substancję oznacza „bieżącą”, czyli „obiegową”, odpowiednio do tego, co w języku polskim mówi się o monecie, która jest obiegowa, a więc najlepsza, gdyż prawnie uznana⁷⁷.

Reguły Hillela stanowią podstawę całej hermeneutyki biblijnej i nawet kiedy komentator ich bezpośrednio nie cytuje, to się do nich odnosi w sposób pośredni. Kiedy Ibn Ezra wchodzi w polemikę z metodologią opracowaną przez jednego z ważniejszych egzegetów, pochodzącego z Egiptu, ale działającego w Babilonii, Szerira ben Chananjanem Gaona, to otwiera dialog z Hillelem, gdyż metoda Gaona oparta jest na pracach Hillela⁷⁸. Szerir ben Gaon – uznany przez uczonego z Tudeli za najwyższy autorytet we wszystkich dziedzinach⁷⁹ – jest jednym z prekursorów dosłownej (filologicznej) egzegezy, która kieruje swoją uwagę w stronę samego tekstu biblijnego. Przełożył on *Pisma* na język arabski⁸⁰ i założył w Bagdadzie szkołę tłumaczy, wspomagającą proces przenikania kultur ludów tam mieszkających: Żydów,

⁷² Ks. *Ezechiela*, w: *Biblia*, tłum. I. Cyłkow, s. 155, http://www.bibliepolskie.pl/_pliki/cylkow/cpliki/5572594376947031356050685690878684931711.php [dostęp: 28.08.2019].

⁷³ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 28.

⁷⁴ *Pieśń Salomona*, s. 31.

⁷⁵ Taką lekturę proponuje we francuskim komentarzu do *Pieśni nad Pieśniami*, nie zaś we wcześniejszym włoskim. Różnica ta związana jest z adresem egzegezy. Środowisko żydowskie we Włoszech było zdominowane przez rabinów praktykujących głównie midraszową, w znaczeniu tradycyjną, interpretację, zaś prowansalskie czy też francuskie były bardziej otwarte na nowości. F. Sánchez-Rubio García, *El Segundo...*, przyp. 4, s. 87.

⁷⁶ L. de León, *Exposición...*, s. 143.

⁷⁷ Tamże, s. 151.

⁷⁸ R.A. Harris, *Medieval Jewish Biblical Exegesis*, s. 152, https://www.academia.edu/1830452/Medieval_Jewish_Biblical_Exegesis [dostęp: 25.08.2019].

⁷⁹ G.D. Perednik, *Notables pensadores judios en la civilización occidental*, s. 24, <https://www3.ort.edu.uy/sobreort/pdf/libroperednik2.pdf> [dostęp: 25.08.2019].

⁸⁰ Tamże, s. 25.

Greków, chrześcijan, muzułmanów, Hindusów itp.⁸¹ W swojej egzegezie starał się łączyć tradycję rabiniczną z filologią, a nawet naukami ścisłymi, chcąc tym samym pogodzić wiarę z rozumem. Kierował się trzema maksymami: tekst biblijny musi być zrozumiały wedle potocznego znaczenia słów; wedle zdrowego rozsądku i wedle tradycji. W przypadku, gdy dosłowne znaczenie jest niejasne, należy wybrać sens przenośny⁸². Wszystkie te wskazówki zaadaptował Ibn Ezra, który jest już przedstawicielem drugiego okresu żydowskiej hermeneutyki biblijnej. Opracował on także własną metodę interpretacyjną, którą zwięźle przedstawił we wstępie do *Pięcioksięgu*⁸³. Znajdujemy tam krytykę czterech podówczas powszechnie stosowanych sposobów interpretacji⁸⁴. Wedle Ibn Ezry dobry komentator powinien bezpośrednio zreferować kwestię, o której mowa, starając się unikać wprowadzania pobocznych wątków, które skądinąd mogą być ciekawe, lecz nie są potrzebne. Przypuszcza się, że ta uwaga odwołuje się do twórców *Talmudu babilońskiego*, który powstał w Akademii z Sury oraz Pumbedita. Nie jest ona jednak jednoznaczna z odrzuceniem wykładni *Pism z Talmudu babilońskiego*. Następnym punktem krytyki jest tradycyjna interpretacja, bazująca jedynie na własnym osądzie egzegety; najprawdopodobniej chodziło mu o sposób praktykowany przez karaitów. Ibn Ezra krytykował również nurt przeciwstawiający się dosłownemu odczytaniu *Pism*, według którego święte teksty przemawiają jedynie w sposób alegoryczny. Twierdził on, że sposób ten jest całkowicie irracjonalny, gdyż jeśli by tak było, to rozum ludzki w ogóle nie byłby przydatny. Podobnie odnosił się do metody opierającej się na wyjaśnieniach midraszim, bez brania pod uwagę pełnego znaczenia tekstu. Mowa tu o eksponentach metody homiletycznej, polegającej na wywiedzeniu nieoczywistego przekazu biblijnego dotyczącego praw oraz wskazań moralnych. Ibn Ezra opracował własną metodę, w której najważniejsze elementy to:

1. Określenie w sposób niezależny, czyli oderwany od kontekstu, gramatycznej formy każdego słowa, z podaniem także jego etymologii:

Pnp (3,6): „Któż to jest, co tam występuje z puszczcy, jako słupy dymu [...]”⁸⁵.

⁸¹ Tamże, s. 26.

⁸² R.A. Harris, *Medieval...*, s. 142.

⁸³ Istnieją dwie wersje wstępu, lecz treść ich jest identyczna. Zob. M. Friedländer, *Essays on the Writings of Ibn Ezra*, Trübner, London 1877, s. 143, <https://archive.org/details/essaysonwritings-04frieuoft/page/n5> [dostęp: 26.08.2019].

⁸⁴ M.Á. Tábet Balady, *Los comentarios de Abraham Ibn Ezra, Moseh Ben Nahman i Yishaq Abrabanel a las bendiciones de Jacob (Gn 49, 1/28)*, praca doktorska Uniwersytetu Pontyfikalnego Salamanki, Salamanca 1989, s. 38-39, <https://summa.upsa.es/viewer.vm?id=0000008061> [dostęp: 27.08.2019].

⁸⁵ *Pieśń Salomona*, s. 33.

Ibn Ezra twierdzi⁸⁶, że chodzi nie o „dym”, lecz o „kurz”, gdyż słowa te mają wspólny rdzeń, co pozwala mu odnieść się do *Księgi Nahuma* (1,3): „a chmury kurzem u stóp Jego”⁸⁷.

Pnp (1,3): „Słodczyce cię kochają”⁸⁸.

Luis de León uzasadnia swój wybór słowa „słodczyce”, w opozycji do przekładu św. Hieronima, który podaje „prawi” (*Wgl* [1,3]: „Prawi miłują cię”⁸⁹), twierdząc, że po hebrajsku chodzi o dobre i cenne wino, i czyni to w oderwaniu od kontekstu biblijnego⁹⁰.

2. Podanie znaczenia wersetu, w którym znajduje się dane słowo w innej księdze biblijnej:

Pnp (3,6): „[...] wszelakiego proszku kramarzy?”⁹¹.

Wedle Ibn Ezry słowo „kramarzy” odsyła do „kupców” z *Księgi Ezechiela*⁹², gdzie czytamy:

Ez (27,13): „Jawam, Tubal i Meszech bywali kupcami twoimi”⁹³;

Ez (27,17): „Jehuda i ziemia izraelska byli kupcami twoimi”⁹⁴;

Ez (27,22): „Kupcy z Szeba i z Raema oto kramarze twoi”⁹⁵;

Ez (27, 24): „Ci to kupczyli z tobą strojnemi szatami [...]”⁹⁶.

Podobnie u Luisa de León: *Pnp* (5,2): „Małżonko; wziąłem swoją mirrę i moje wonie”⁹⁷;

Wedle Luisa de León słowo „wonie” odsyła do *Drugiego Listu św. Pawła do Koryntian*:

Wlg 2 Kor (2,15): „Bo jesteśmy dobrą wonnością Chrystusową”⁹⁸.

3. Przytoczenie różnych dosłownych interpretacji, wśród których znaleźć się powinna jedna, zgodna z tradycją rabiniczną, którą to uznać należy za prawdziwą⁹⁹:

Pnp (1,2): „Gdyby mnie też pocałował jednym z pocałunków ust swoich!”¹⁰⁰.

⁸⁶ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 40.

⁸⁷ *Ks. Nahuma*, w: *Biblia*, tłum. I. Cylkow, s. 151, http://www.bibliepolskie.pl/_pliki/cylkow/cpliki/1821690057839156944999307977366978107698.php [dostęp: 28.08.2019].

⁸⁸ L. de León, *Exposición...*, s. 77.

⁸⁹ *Biblia*, tłum. J. Wujka, s. 1290.

⁹⁰ Tamże, s. 83.

⁹¹ *Pieśń Salomona*, s. 33.

⁹² A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 40.

⁹³ *Ks. Ezdrasza*, w: *Biblia*, tłum. I. Cylkow, s. 153, http://www.bibliepolskie.pl/_pliki/cylkow/cpliki/1775964178634816223833132551142948686780.php [dostęp: 28.08.2019].

⁹⁴ Tamże, s. 153.

⁹⁵ Tamże, s. 155.

⁹⁶ Tamże, s. 155.

⁹⁷ L. de León, *Exposición...*, s.143.

⁹⁸ *Biblia*, tłum. J. Wujka, s. 2263.

⁹⁹ M.Á. Tábet Balady, *Los comentarios...*, s. 39.

¹⁰⁰ *Pieśń Salomona*, s. 25.

Uczony z Tudeli podaje różne objaśnienia słowa „pocałunek” m.in. „pocałunek kochanków”¹⁰¹, „pocałunek w dłoń, w ramię lub w policzek”¹⁰² lub „pocałunek w usta”¹⁰³. To ostatnie oznacza prawa i nakazy zgodnie z tradycją midraszową i właśnie to objaśnienie jest prawdziwe. Ibn Ezra przyznaje prymat tradycji rabinicznej, której podstawą są reguły Hillela, ponadto w komentarzach, zwłaszcza tych dotyczących *Pięcioksięgu*, często odnosi się do objaśnień z *Talmudu*, szczególnie jeśli chodzi o kwestie legislacyjne, choć stara się też stawiać nacisk na reguły gramatyki biblijnej¹⁰⁴ i nie unika odniesień do zdrowego rozsądku.

Tą samą regułą widzimy u Luisa de León:

Pnp (5,6): „[...] z moich dłoni pociekła mirra, i po moich palcach spływa mirra”¹⁰⁵.

Luis de León uzasadnia, że „pociekła mirra” nie oznacza, że się rozlała, lecz że była to najlepsza mirra, czyli ta, która jest płynna, (podobnie jak w poprzednio cytowanym komentarzu porównywał ją do obiegowej monety) w odróżnieniu od gorszej, ziarnistej. Zgadza się z tradycją hebrajską i ojców Kościoła, przyznając rację św. Hieronimowi¹⁰⁶ (*Wlg* [5,5]: „[...] ręce moje kapały mirrą, a palce moje były pełne mirry co najwyborniejszej”¹⁰⁷).

Komentarze Ibn Ezry mają niekiedy strukturę tryptyku, którą uprawiali też inni egzegeci, a wśród nich Luis de León. Każda część odpowiada pewnemu znaczeniu: gramatyczno-leksykalnemu, dosłownemu i midraszowo-duchowemu¹⁰⁸. Część filologiczno-leksykalna bazuje na metodzie porównawczej między językami semickimi, czyli jeśli występują jakieś wątpliwości co do struktury lub znaczenia wyrazu w języku hebrajskim, to rozwiązać je można poprzez ekwiwalent tego słowa w języku np. arabskim bądź aramejskim. I tak w objaśnieniu do *Pnp*: (1,13) „Jako kiść cypru jest mi luby mój na winnicach Engedi”¹⁰⁹. Ibn Ezra podaje, że niektórzy „kiść cypru” rozumieją jako „suchy daktyl”, on zaś uważa, że chodzi o „kiść”, tak jak w języku arabskim oraz w innych¹¹⁰. Wedle Ibn Ezry im porównywane języki są sobie bliższe, tym wnioski są prawdziwsze, choć dopuszczał się on także analogii z językami

¹⁰¹ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 63.

¹⁰² Tamże, s. 20.

¹⁰³ Tamże, s. 80.

¹⁰⁴ Gramatyka biblijna – wedle Ibn Ezry poprawność językowa, opierająca się na gramatyce, zawarta jest w *Pismach*, gdyż znamy jedynie to, co w nich jest.

¹⁰⁵ L. de León, *Exposición...*, s. 143.

¹⁰⁶ Tamże, s. 151.

¹⁰⁷ *Biblia*, tłum. J. Wujka, s. 1295.

¹⁰⁸ F. Sánchez-Rubio García, *El Segundo...*, s. 18.

¹⁰⁹ *Pieśń Salomona*, s. 27.

¹¹⁰ F. Sánchez-Rubio García, *El Segundo...*, s. 30.

z innych rodzin, np.: *Pnp* (2,1): „Jako lilja między cierniem [...]”¹¹¹. W komentarzu do *Pnp* Ibn Ezra: pisząc o słowie „lilia”, odwołuje się do włoskiego wyrazu *giglio*, uzasadniając, że nie przypadkiem składa się on z sześciu liter, co potwierdza fakt przyrodzonego połączenia nazwy kwiatu z cyfrą sześć¹¹². Luis de León także odwołuje się do języka włoskiego (dokładniej tego, którym się mówi w Toskanii), interpretując tenże fragment biblijny: *Pnp* (1,15): „(Małżonka.) Ach, jak urodziwy, [jesteś] Przyjacielu mój, i jak uroczy!”¹¹³. Oddając znaczenie wyrażenia „jak urodziwy”, robi aluzję do tokańskiego *atti*: „chodzi o ruchy samej duszy, jak patrzeć, mówić, śmiać się, śpiewać, chodzić i inne, które to wszystkie w języku tokańskim nazywają się *atti*”¹¹⁴. Już na samym wstępie komentarza do *Pnp* (1561) Luis de León, odnosząc się do tytułu książki, mówi, że w hebrajskim dwukrotnie powtarza się słowa, nadając im stopień najwyższy, co również ma miejsce w hiszpańskim¹¹⁵.

Wracając do Ibn Ezry, trzeba dodać, że łączy on sens dosłowny, który z jednej strony jest racjonalny, zaś z drugiej filologiczny, ze znaczeniem rabinicznym. Jego komentarze pełne są także metafizyki i wiedzy naukowej, głównie z dziedziny matematyki, astronomii oraz astrologii, co czyni go prekursorem metod interdyscyplinarnych. Dla przykładu niech posłuży objaśnienie ustępu: *Pnp* (5,15): „Uda jego jako słupy marmurowe [...]”¹¹⁶. Ibn Ezra łączy marmur z Wielką Niedźwiedzicą, ponieważ istnieje podobieństwo gramatyczne w języku hebrajskim między wyrazem „marmur” a nazwą gwiazdozbioru¹¹⁷. Luis de León również żywi zainteresowanie astrologią, wnioskując z niej zjawiska atmosferyczne, które z kolei łączy z ludzkim postępowaniem kierowanym emocjami i przez to skłonny do czynienia zła¹¹⁸. Ponadto wiele jest fragmentów u Luisa de León, w których stosuje metodę interdyscyplinarną, gdzie objaśnienie przekracza ramy *Pisma Świętego*. Przykładem może być komentarz do następującego fragmentu: *Pnp* (4,14) „Nard i szafran, tatarak i cynamon, z innymi drzewami kadzidłowymi; mirra, aloes, ze wszystkimi najcenniejszymi woniami”¹¹⁹, gdzie nazwy podanych roślin wywodzi, opierając się na traktatach botanicznych trzech autorów¹²⁰: Dioskurydesa, Galena i Pliniusza.

¹¹¹ *Pieśń Salomona*, s. 29.

¹¹² A. Ibn Ezra, *Commentary...*, s. 30.

¹¹³ L. de León, *Exposición...*, s. 77.

¹¹⁴ Tamże, s. 95-96.

¹¹⁵ Tamże, s. 76.

¹¹⁶ *Pieśń Salomona*, s. 48.

¹¹⁷ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 51.

¹¹⁸ L. de León, «*Cantar...*», s. 114.

¹¹⁹ Tenże, *Exposición...*, s. 125.

¹²⁰ Tamże, s. 138-139.

W przypadku Ibn Ezry bogactwo interpretacji nie przeszkadza temu, by styl był hasłowy i zwięzły, aczkolwiek wielość nieobjaśnionych cytatów z *Biblii* prowadzi czasami do niejasności, które inni rabini próbowali wyjaśniać. Niektórzy badacze są zdania, że ów skrótowy styl egzegety wynika bezpośrednio z jego wędrownego trybu życia. Wciąż w podróży, bez stałych dochodów, utrzymując się z tłumaczeń i z pisania komentarzy, nie miał czasu na doskonalenie swoich tekstów. Mimo tych niesprzyjających okoliczności pozostawił on po sobie metodę, charakteryzującą się hasłowością, krytycyzmem, interdyscyplinarnością oraz tajemniczością, do której odnosił się m.in. hiszpański egzegeta. Jeszcze jedną, niezwykle ważną zaletą jego pracy jest otwarcie na różne, odmienne objaśnienia.

Ibn Ezra jawi się jako krytyczny obserwator uznanych mędrców i czasów, w których dano mu żyć. Podobną postawę przyjął Luis de León względem metod narzuconych przez poważanych egzegetów oraz epoki, gdzie wolność myśli skończyć się mogła więzieniem. Historia wykazała, że zarówno jeden, jak i drugi, w swoich rewolucyjnych wątpliwościach, mieli rację. I tak Ibn Ezra podważał tradycyjnie przypisywane autorstwo *Psalmsów* królowi Dawidowi, zaś Luis de León słusznie zaznaczył nieprawidłowości tłumaczenia *Wulgaty* względem oryginału.

Luis de León, podobnie, jak Ibn Ezra, wyłożył swoją metodę hermeneutyczną, m.in. we wstępie do dosłowno-filologicznego komentarza *Pnp* (1561), gdzie podał też cele swojej pracy:

1. Przełożyć tekst biblijny na język hiszpański, najwierniej jak tylko będzie w stanie. By to uczynić, konsultował wszystkie dostępne mu wersje *Pisma Świętego*, uwzględniając także tłumaczenia w języku greckim i łacińskim; przyznając jednakże zawsze pierwszeństwo oryginałowi. Próbował oddać nie tylko jego stronę znaczeniową, lecz także formę, stąd wynikać mogą niektóre sztucznie brzmiące po hiszpańsku figury retoryczne, odpowiednie dla hebrajskiego. Wedle Luisa de León, dobre tłumaczenie polega na ścisłym przekazaniu oryginału, tak by nawet, jeśli to możliwe, oddać taką samą liczbę słów. Podobnie jak Ibn Ezra, krytykował on tych, którzy tłumacząc, dodają i eliminują słowa podług własnego uznania. Co się tyczy tej ostatniej kwestii, Luis de León jasno daje do zrozumienia, że nie jest zwolennikiem tych, którzy odrzucają dosłowny przekaz biblijny, gdyż wedle niego: na początku należy podać dokładnie, co ludzka miłość oznacza bez potrzeby odwoływania się do głębszych znaczeń, by potem wyłożyć jej najbardziej oczywisty sens przenośny¹²¹.

¹²¹ L. de León, *Exposición...*, s. 91.

2. Wytłumaczyć niejasności wynikające z samych słów, tak by pokazać ich najbardziej oczywiste znaczenie¹²².

Pnp (2,17): „Dopóki dzień się nie rozwieje i cienie nie znikną”¹²³;

Luis de León podaje, że niektórzy rozumieją tutaj poranek, inni zaś południe. On uważa jednak, że zarówno jedni, jak i drudzy są w błędzie, gdyż chodzi o wieczór, ponieważ gdy słońce zaczyna zachodzić, zawsze cienie się wydłużają, przyznając rację tłumaczeniu *Septuaginty*¹²⁴, które brzmi następująco: *Pnp* (2,17) „Dopóki dzień nie odetchnie powiewem i nie wydłużą się cienie”¹²⁵.

Pnp (5,11): „Głowa jego jako bryła szczerozłota [...]”¹²⁶.

Analogicznie jest u Ibn Ezry, np. kiedy podaje, że wyrażenie „bryła szczerozłota” oznacza rodzaj ozdoby o kształcie okrągłym¹²⁷.

3. Aby wytłumaczyć niejasności, należy odnieść się do etymologii oraz konstrukcji gramatycznej, pamiętając o specyfice języka, w którym dany tekst został napisany.

W kwestii konstrukcji gramatycznej możemy podać następujący przykład dotyczący czasów gramatycznych:

Pnp (5,2): „(Małżonek.) Przyszedłem do mego sadu, siostró ma, Małżonko”¹²⁸;

Luis de León tłumaczy, że przeszłą formę czasownikową „przyszedłem” należy rozumieć w czasie przyszłym „przyjdę”. Tłumaczy to tym, że język *Pisma Świętego* często używa czasu przeszłego zamiast przyszłego i odwrotnie. Myśl swą argumentuje, powołując się na *Psalm* (53,6), gdzie czytamy: „bo Pan wzgardził nimi”, w znaczeniu „wzgardzi”¹²⁹.

Co się tyczy etymologii słowa „aminabad”:

Pnp (6,11): „(Małżonka.) Nie wiem; moja dusza stała się jak wozy aminabada (*sic!*)”¹³⁰.

Luis de León objaśnia, że nie jest to ani imię własne osoby, ani nazwa geograficzna, lecz złączenie dwóch wyrazów, które razem oznaczają „mój lud księciem”. Uzasadnia to tym, że w Izraelu większość ludzi podróżowała na osłach, gdyż mało było koni. Te ostatnie zarezerwowane były dla osób zamożnych¹³¹.

Podobnie Ibn Ezra:

¹²² Tamże, s. 74-75.

¹²³ Tamże, s. 97.

¹²⁴ Tamże, s. 101.

¹²⁵ *Pieśń nad Pieśniami*, w: *Septuaginta*, tłum. R. Popowski, Warszawa 2013, s. 1083.

¹²⁶ *Pieśń Salomona*, s. 41.

¹²⁷ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 48.

¹²⁸ L. de León, *Exposición...*, s. 143.

¹²⁹ Tamże, s. 146.

¹³⁰ Tamże, s. 163.

¹³¹ Tamże, s. 173.

Pnp (6,12): „Nie zmiarkowałam, że mnie pożądlivość moja uczyniła jako zaprzęgi Aminadaba”¹³².

Udowadnia on, że „Aminadab” to dwa słowa: *nadab* – najważniejszy i *ami* – który jest w moim ludzie, co razem dają „najważniejszy z mojego ludu”¹³³.

4. Należy uwzględnić wiedzę pozatekstową, czyli kontekst historyczny powstania dzieła, obszar geograficzny z jego właściwościami oraz zwyczaje grup posługujących się językiem oryginału. Wszelka dodatkowa wiedza, która mogłaby posłużyć sprecyzowaniu nieściśłości, będzie wzmacniała prawdziwość wnioskania.

Pnp (4,1): „[...] twoje włosy jak trzoda kóz, które patrzą ze wzgórza Gileadu”¹³⁴.

Luis de León, opisując włosy małżonki, które podobne są do trzody kóz, wyjaśnia ich piękno poprzez to, że pasąc się na wzgórzu Gileadu, czochrają się o krzaki, które tam rosną, czyszcząc swoją sierść¹³⁵.

Pnp (4,14): „[...] i aloes [...]”¹³⁶.

Ibn Ezra daje wyjaśnienie botaniczne dotyczące aloesu, pisząc, że jest to roślina aromatyczna¹³⁷.

Można więc stwierdzić, że prace Luisa de León bazują na metodzie hermeneutycznej uczonego z Tudeli. Osobliwością augustianina jest zwłaszcza jego styl, który w odróżnieniu od żydowskiego mędrca jest rozwlekły, lecz piękny, stąd uważany jest on za ojca klasycznej prozy hiszpańskiej. Obfituje w dygresje dotyczące obyczajowości, psychologicznych cech ludzkich, głębokich przemyśleń teologicznych oraz antropologicznych, wszystko to przeplatane cytatami z *Pisma Świętego* oraz dzieł klasyków greckich i rzymskich, co bardzo odbiega od stylu Ibn Ezry. Także okoliczności, w jakich powstawały teksty obu autorów, były różne, hebrajski uczoney zawsze był w drodze, hiszpański zaś prowadził życie bardziej osiadłe. Punkty styczności między komentarzami obu myślicieli nie ograniczają się jedynie do sposobu wnioskania, lecz także do samego odczytania *Pnp*, zwłaszcza w egzegezie dosłownej i choć z powodu różnicy wyznaniowej objaśnienia przenośne są różne, to jednak w niektórych przypadkach są one sobie pokrewne. Najklarowniejszym tego przykładem jest komentarz do następującego fragmentu: *Pnp* (2,11) „Bo oto przeszła zima, deszcz ustał i przeminał”¹³⁸ (w tłumaczeniu Luisa de

¹³² *Pieśń Salomona*, s. 45.

¹³³ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 72.

¹³⁴ L. de León, *Exposición...*, s. 124.

¹³⁵ Tamże, s. 129.

¹³⁶ *Pieśń Salomona*, s. 39.

¹³⁷ A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 45.

¹³⁸ *Pieśń Salomona*, s. 31.

León: *Pnp* (2,11): „Widzisz; już minęła zima, ustały deszcze i odeszły”¹³⁹). W obu przypadkach „zima” symbolizuje „egipską niewolę”¹⁴⁰, co zgodne jest z midraszową lekturą. Tą ostatnią uwagą powracamy do myśli niniejszego artykułu, że Abraham Ibn Ezra i pod jego wpływem, brat Luis de León, posługując się metodami egzegezy rabinicznej, odwołują się również do tradycyjnego sposobu odczytania biblijnej księgi. Nie przeczy to temu, że ich egzegezy są innowacyjne, interdyscyplinarne oraz otwarte na wiele interpretacji, gdyż zgodnie z duchem judaizmu tradycja uwspółcześnia *Pismo*, które wykracza poza ramy czasowe wyznaczone przez człowieka. Abraham Ibn Ezra i brat Luis de León, stosując tradycyjne metody oraz podając rabiniczną egzegezę *Pieśni nad pieśniami*, nie zamykają się w dogmatyzmie religijnym, lecz wręcz przeciwnie, wzbogacają wachlarz znaczeniowy *Pisma*, które można wciąż na nowo komentować, szczególnie jeśli chodzi o najbardziej enigmatyczną z ksiąg kultury judeo-chrześcijańskiej.

Abstract

The aim of these article is to present the more important rules of Jewish exegesis developed mainly by Hillel on the example of a commentary on the *Song of the Songs* of Abraham Ibn Ezra and Luis de León. The text tries to show how traditional Jewish hermeneutics is used in the innovative commentaries of a scholar from Tudela from the XIth century and a theologian from Belmonte from the XVIth century and how the first influenced the second. Interpretative methods developed in the most important centers of Judaic thought of the beginning of our era have been used for centuries to explain biblical texts, especially such as *Song of Songs*, which is recognized by both *Old Testament* and *New Testament* commentators as one of the most difficult and most mystical *Scriptures*.

Keywords: *Song of Songs*, Ibn Ezra, Luis de León, exegesis, meaning.

Słowa kluczowe: *Pieśń nad pieśniami*, Ibn Ezra, Luis de León, egzegeza, znaczenie.

BIBLIOGRAFIA

Biblia

Biblia, tłum. J. Wujka, Warszawa 2000.

Biblia, tłum. I. Cylkow, <http://bibliepolskie.pl/> [dostęp: 28.08.2019].

Księgi Pięciu Megilot, tłum. I. Cylkow, Kraków 2017.

Septuaginta, tłum. R. Popowski, Warszawa 2013.

¹³⁹ L. de León *Exposición...*, s. 108.

¹⁴⁰ Zob. A. Ibn Ezra, *El Segundo...*, s. 87 i L. de León, «*Cantar...*», s. 167.

Źródła drukowane

- Asencio Albeza J.D., *Las reglas de exégesis rabínicas y su uso en el midrás «Cantar de los Cantares Rabbá»*, Navarra 2014.
- León L. de, *«Cantar de los Cantares» Interpretaciones: literal, espiritual, profética*. Texto bilingüe, traducción, introducción, notas: J.M. Becerra Hiraldo, Salamanca 1992.
- León L. de, *Obras completas castellanas*, t. 1, Madrid 1991.
- Scholem G., *Autorytet religii a mistyka*, w: G. Scholem, *Kabala i jej symbolika*, tłum. R. Wojnakowski, Warszawa 2014.
- Tábet M.Á., *Introducción general a la Biblia*, Madrid 2015.

Źródła internetowe

- Biale D., *Exegesis and Philosophy in the Writings of Abraham Ibn Ezra*, „Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies” vol. 5, 1974, https://www.academia.edu/35615230/David_Biale_Philosophy_and_Exegesis_in_the_Writings_of_Abraham_Ibn_Ezra_Comitatus_A_Journal_of_Medieval_and_Renaissance_Studies_vol_5_Fall_1974_43-62 [dostęp: 26.08.2019].
- Caminero J., *Fray Luis de León comentarista, o la razón filológica*, w: *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas: Barcelona 1989*, <http://www.cervantesvirtual.com/obra/fray-luis-de-leon-comentarista-o-la-razon-filologica/> [dostęp: 24.08.2019].
- Ezra Ibn, *Commentary on the Canticles*, trans. H.J. Mathews, London 1874, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.10068781483&view=2up&seq=1> [dostęp: 26.08.2019].
- Ezra Ibn, *El Segundo Comentario de Abraham Ibn Ezra al. libro del Cantar de los Cantares. Edición crítica, traducción, notas y estudio introductorio – tesis doctoral*, trans. Fernando Sánchez-Rubio García, UCM, Madrid 2015, <https://eprints.ucm.es/40123/1/T38020.pdf> [dostęp: 12.08.2019].
- Friedländer M., *Essays on the Writings of Ibn Ezra*, Trübner, London 1877, <https://archive.org/details/essaysonwritings04frieuoft/page/n5> [dostęp: 26.08.2019].
- Grzeškowiak A., *System hermeneutyczny rabiego Hillela*, https://www.academia.edu/30812565/A_Grze%C5%9Bkowiak_System_hermeneutyczny_rabiego_Hillela [dostęp: 25.08.2019].
- Harris R.A., *Medieval Jewish Biblical Exegesis*, https://www.academia.edu/1830452/Medieval_Jewish_Biblical_Exegesis [dostęp: 25.08.2019].
- Jankowski S., *Judaizm poświątynny wobec chrześcijaństwa*, „Collectanea Theologica”, 2002, http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Collectanea_Theologica/Collectanea_Theologica-r2002-t72-n2/Collectanea_Theologica-r2002-t72-n2-s63-83/Collectanea_Theologica-r2002-t72-n2-s63-83.pdf [dostęp: 25.08.2019].
- Perednik G.D., *Notables pensadores judíos en la civilización occidental*, <https://www3.ort.edu uy/sobreort/pdf/libroperednik2.pdf> [dostęp: 25.08.2019].
- Pérez Fernández M., *Aportación de la hermenéutica judaica a la exégesis bíblica*, file:///C:/Users/Asus/AppData/Local/Temp/MIGUEL%20PEREZ%20FERNANDEZ [dostęp: 25.08.2019].
- Polski słownik judaistyczny*, <https://www.jhi.pl/> [dostęp: 25.08.2019].
- Tábet Balady M.Á., *Los comentarios de Abraham Ibn Ezra, Moseh Ben Nahman i Yisshaq Abrael a las bendiciones de Jacob (Gn 49, 1/28)*, praca doktorska Uniwersytetu Pontyfikalnego Salamanki, Salamanca 1989, <https://summa.upsa.es/viewer.vm?id=0000008061> [dostęp: 27.08.2019].